

De genese van Thorbeckes organische staatsleer*

F. L. VAN HOLTHOON

In 1839 verscheen de eerste druk van Thorbeckes *Aanteekening op de grondwet*, eind 1844 presenteerden de Negenmannen hun voorstel tot grondwetsherziening, door Thorbecke opgesteld, aan de Tweede Kamer. Vijf jaar heeft Thorbecke nodig gehad om het standpunt te formuleren, dat van hem de architect van de grondwet van 1848 heeft gemaakt. Waarom heeft hij er zo lang over gedaan om tot deze formulering te komen?

Het antwoord op deze vraag moet mijns inziens luiden, dat Thorbecke geworsteld heeft met het probleem, hoe de grondwetsherziening de voorwaarden kon scheppen voor het stelsel van een organische staat. Dit opstel beoogt het intellectuele proces te beschrijven, dat tot Thorbeckes standpunt van 1844 heeft geleid. Aan de analyse gaat een tweetal inleidende paragrafen vooraf. Zonder deze is Thorbeckes constitutionele arbeid in de genoemde vijf jaren niet goed te begrijpen.

Intellectuele ontwikkeling en politiek engagement

Thorbecke had de gewoonte zijn invallen onmiddellijk te noteren. Op de achterkant van een staatsstuk of een examenbriefje vinden wij beschouwingen, die soms woordelijk in zijn werken terug te vinden zijn. Uit die aantekeningen blijkt dat de definiëring van het begrip organisch Thorbecke is blijven bezighouden. Opvallend is dat hij niet tot een duidelijk omschreven definitie komt. In 1824 behandelt Thorbecke in zijn geschrift over het organisch karakter van de geschiedenis onder het hoofdstuk organisch de verhouding tussen ontwikkeling en samenhang. Het hierna aangehaalde citaat uit 1835 handelt over de verhouding tussen individu en samenleving. En aantekeningen neergeschreven tegen het einde van zijn leven gaan over de onderlinge verhouding van instituties binnen de staat. Met andere woorden het door Thorbecke gehanteerde begrip organisch is onbestemd¹. Voor zovelen als hij, aan-

* Met dank aan de redactie en E. H. Kossmann voor hun kritische opmerkingen en een bijzonder woord van erkentelijkheid aan G. J. Hooykaas, die mij niet alleen inzage gaf in zijn afschriften en annotaties bedoeld voor deel III van Thorbeckes briefwisseling (dat zal gaan tot september 1840), maar die mij door zijn opmerkingen in vele gevallen verbanden helder heeft doen zien.

1 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Thorbecke Archief 654 en 655 (af te korten met ARA, Thorbecke 654 en 655 (Aantekeningen)); zie ook Thorbeckes Gentse oratie, *Oratio de disciplinarum historico-politicarum argumento* (Gent, 1825) 25: 'Hoc vero planum factum esse videtur, quod palmarium est medii aevi et recentioris historiae periodos non prorsus disjunctas a se atque separatas, sed, quamquam suum cujusvis proprium sit, una quidam rerum, sive politicarum, sive diplomaticarum, continuitate inter se colligatas esse...'

geraakt door de Romantiek, is het verlangen naar harmonie, en individualiteit en vooruitgang te onbegrensd en tegenstrijdig om verwezenlijkt te kunnen worden. Wanneer Thorbecke in het persoonlijke of op het politieke vlak concreet wordt en heldere en precieze formuleringen geeft, dan lijken die wel te zijn afgeleid van een levensgevoel dat onbestemd is. Thorbecke noteerde in 1835 onder het motto 'Organisch Leven':

leder levend wezen is, in de goddelijke ordening, boven den tijd, met eenen, aan hetzelfde bijzonder eigen, aanleg geschapen, dien men zijn oorspronkelijk of grondbegrip noemen kan... Zijn leven is de zelfontwikkeling van zijnen aanleg onder den vorm des tijds. Deze zelfontwikkeling is zijne wereldschepping binnen de grenzen van het hem verleend vermogen, in verband met alle andere levende wezens. Het wezen leeft, om zelfstandig, met vrijheid, op te bouwen wat in hem is.

'Ofschoon slechts een fragment, geeft deze tekst toch inzicht in het uiteindelijk doel van het liberalisme van Thorbecke', zo tekent De Wit hierbij aan ². Is dat zo? Wat betekent 'zelfontwikkeling... onder den vorm des tijds'? Het motto van deze aantekening geeft te denken. Organisch wil in dit verband zeggen de natuurlijke verhouding tussen individu en samenleving. En de opdracht van het individu is om een wereld te scheppen, waarin hij zelf kan thuishoren. Maar waardoor wordt deze verhouding bepaald? Zijn het de krachten buiten de mens, die zich ontvouwen met innerlijke noodwendigheid, waarnaar de mens zijn individualiteit moet vormen? Welke invloed kan het individu aanwenden terwille van zijn zelfontplooiing?

Dertien jaar eerder vroeg Thorbecke zich af: wat is de 'wahre Theorie menschlicher Weisheit'? Ten eerste 'der Mensch sey seinem Wesen nach Mitglied eines Staats, d.h. das Staatleben sey dem Menschen zufällig'. Dit is klassiek naar Aristoteles, maar dan volgt een interessante zin: 'jeder in der Zeit bestimmte Staat bilde sich nach historischer Causalität mit innerer Nothwendigkeit' ³. 'Zelfontwikkeling... onder den vorm des tijds' betekent dus de ontwikkeling van het individu tot staatsburger. Deze is slechts vruchtbaar, wanneer het individu zijn ontwikkeling aanpast aan de tijdsomstandigheden. In de imperatieve vorm van het woordje 'bilde' zit Thorbeckes opportuniteitsgedachte opgesloten. De mens kan de historische causaliteit niet wederstreven, maar wel helpen vormen. Zo toegelicht geeft de aantekening uit 1835 niet het uiteindelijk doel van Thorbeckes liberalisme weer, maar is zij de uitdrukking van zijn levensgevoel, de bron van zijn streven. In 1835 is nog geenszins te voorspellen, dat dit streven zal leiden tot zijn werk als liberaal staatsman.

2 ARA, Thorbecke 646 (Aantekeningen); zie C. H. E. de Wit, 'Thorbecke, staatsman en historicus', in: *Idem*, ed., *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen, 1980) 39. Zie ook G. J. Hooykaas en J. C. Boogman, e.a., ed., *De briefwisseling van J. R. Thorbecke, I, 1830-1833* (Den Haag, 1975) viii-ix; en *ibidem*, II, 1833-1836 (Den Haag, 1979) 709, noot 43.

3 ARA, Thorbecke 658 (Aantekeningen).

Reeds in 1822 openbaarde zich zijn theoretische belangstelling voor de politiek. Hij was toen privatdocent in Giessen, waar hij colleges gaf over de Franse revolutie⁴. Later, als hoogleraar in Gent, zou hij deze colleges voortzetten en ze leverden hem de stof op voor zijn *De verandering van het algemeen statenstelsel van Europa sedert de Fransche Omwenteling 1789-1798*, het boekje dat hij in 1831 in Leiden liet verschijnen. Hij was gepromoveerd op een literair-filosofisch onderwerp en gedurende zijn eerste reis door Duitsland had hij ondermeer de opdracht de nieuwe Duitse filosofie te bestuderen. In 1822 was hij even terug in Nederland, omdat hij het vooruitzicht had op een leerstoel in de filosofie te Leiden. Hij werd echter gepasseerd. Heeft hij zich teleurgesteld in zijn ambitie als filosoof tot de studie der politiek gekeerd? Brieven aan Krause en Ritgen uit die tijd bewijzen, dat de reden voor de verandering van zijn belangstelling dieper steekt⁵. De invloed van de Duitse filosofie voelde hij als een gevaarlijke verleiding, die door hem werd overwonnen. Sindsdien was hij op zoek naar een meer concrete en pragmatische kijk op het menselijk bestaan. Het boekje, dat hij in 1824 in Göttingen schreef, *Ueber das Wesen und den Organischen Charakter der Geschichte*, was een afscheid van de filosofie. 'De opstellen', zo schreef hij jaren later aan zijn collega Van Assen in Leiden,

zijn Duitsch in zoover, als er welligt uit blijkt, dat men de taal en het onderwerp behoorende tot de geschiedenis der Duitse philosophie, eenigszins kende. De manier van behandeling en de heersende *onverschilligheid* omtrent ieder Duitsch systeem, zijn niet Duitsch⁶.

Met het woord *onverschilligheid*, door mij gecursiveerd, gaf Thorbecke zijn afstand

4 Brief aan K. L. W. von Grolmann, Giessen 31-7-1823, in: J. Brandt-van der Veen, ed., *Het Thorbecke-archief*, H, 1820-1825 (Groningen, 1962) 238.

5 Brief aan F. A. Ritgen, Zwolle 23-6-1822, *ibidem*, 177; Brief aan K. C. F. Krause, Zwolle 9-8-1822, *ibidem*, 190 en 192. Bij Hegel en Solger ontstaat 'eine gewisse Vernichtungstheorie, als Übergang des Ewigen zum Endlichen und des Endlichen zum Ewigen, worin auch ich mich eine Zeitlang theilweise hineinziehn liess und die am Ende aus der Reflexion entstanden ist und auf diese ruht'. Maar het absolute kent geen tegenstellingen. 'Das Wesen der Existenz ist vielmehr ihr Seyn in Gott, d.h. die Ewigkeit, welche den Dingen in Gott zukommt'. Hooykaas attendeerde mij op een drietal Philosophische Samenspraaken (ARA, Thorbecke 128) door Thorbecke begin 1822 in Berlijn geschreven. Zijn standpunt dat het algemene altijd in het bijzondere gezocht moet worden verraadt de invloed van de Duitse idealistische filosofie (Kants *Kritik der Reinen Vernunft* wordt herhaaldelijk geciteerd). Thorbecke ziet het als de heilige opdracht van de filosoof het algemene uit het bijzondere af te leiden. In *Ueber das Wesen und den Organische Charakter der Geschichte*, *ein Schreiben an Herrn Hofrath K. F. Eichhorn in Göttingen* (Göttingen, 1824) is hij wat dit betreft veel minder stellig. In 1822 ziet hij zijn toekomst nog als filosoof.

6 Brief aan C. J. van Assen, Leiden 27-5-1834, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, II, 70.

tot het speculatieve denken aan. In zijn Göttinger brochure trachtte hij de intellectuele premisse voor zijn pragmatisch standpunt te geven, een jaar later in zijn *Bedenkingen aangaande het regt en den staat* concretiseerde hij dit standpunt nader⁷. Jaren later, toen hij een man van gezag op het gebied van het staatsrecht was geworden, schreef hij in een vergelijking van de Duitse met de Nederlandse intellectuele cultuur:

Terwijl in Deutschland eene abstracte, subjectieve, bespiegelende werkzaamheid op zich zelve blijven [sic], en met de wereld, die zij scheidt, zich vergenoegen kan, vinden wij ons, in gevolge van ons natuurlijk, zedelijk, en staatkundig zamenstel, steeds onder den invloed van het zinnelijke, uitwendige, objectieve van maatschappij en praktijk⁸.

Het is niet moeilijk in deze opmerking het autobiografische element te herkennen.

Het nieuwe tijdperk sinds de Franse revolutie

Hoewel Thorbecke zich dus reeds in zijn Duitse tijd had bevrijd van de verleiding der Duitse filosofie is zijn reputatie van Duitsheid hem zijn levenlang blijven achtervolgen. Wie zich aan hem stoorde als hoogleraar of staatsman kwam al snel met het verwijt: 'hij is toch innig Duitsch'⁹. Zo ook Sieuwertz van Reesema: 'Ik eer in hem groote geleerdheid en groot verstand; maar betreur het gemis van praktisch politisch instinct. De man heeft geen tact en kent ons land niet'¹⁰. Met name het laatste stukje van de zin is onthullend. Thorbecke werd ervaren als een vreemde eend in de bijt van de Nederlandse politiek. Zijn politieke visie botste met een Nederlandse politieke traditie. De Bosch Kemper heeft dit verschil in visie nader gedefinieerd. De staat, zo schrijft hij, is niet een 'geheel door de leden gezamenlijk besteld', zoals Thorbecke het geformuleerd had, maar

een gedeelte der menschlijke samenleving onder een zedelijk gezag geplaatst, waarin de leden, nevens hunne bevoegdheid van in het algemeene leven te deelen, hunne verplichting gevoelen om tot het welzijn van het geheel mede te werken¹¹.

7 [J. R. Thorbecke], *Bedenkingen aangaande het regt en den staat naar aanleiding van mr. J. Kinker's brieven over het natuurregt* (Amsterdam, 1825) 89: 'Van de beste staatsgesteldheid kan niet dan met opzigt tot eenen bepaalde tijd worden gesproken. Zoo dat de vraag deze wordt: in hoeverre de idee, welke bij den gegeven regts-toestand ten gronde ligt, tot eene evenredige, wel doorwrochte, in zich zelve voldoende, ontwikkeling is gekomen'.

8 'Onze betrekking tot Duitschland', *Historische Schetsen* (herdrukt in: De Wit, *Thorbecke*) 21.

9 Brief aan L. C. Luzac, 31-6-1858, in: C. W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam, 1950) 160.

10 *Ibidem*, 32, noot 1.

11 J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV (Amsterdam, 1873) 484.

Voor Thorbecke is de staat een doel, voor De Bosch Kemper een middel. Voor de eerste had de staat een verheven strekking, die een politicus als De Bosch Kemper onbehagelijk stemde.

In de uitwerking van zijn staatsidee volgde Thorbecke de opvattingen van Guizot in Frankrijk en Dahlmann in Duitsland. Het staatsbestel zou zich langs de lijnen van aanpassing en geleidelijkheid moeten ontwikkelen, daarbij de noden der tijd volgend. Men zou dan ook verwachten, dat Thorbecke een aanhanger werd van de *historische Rechtsschule*, temeer daar hij zijn Göttinger brochure opdroeg aan Eichhorn, één van de grondleggers dezer school. Thorbecke schreef naar aanleiding van deze brochure aan zijn ouders evenwel: 'eigenlijk is de brief gerigt tegen eene zoo-genaamde *historische Schule*, waarvan hij [Eichhorn] een der beroemde voorvegters is' ¹². Wat kan Thorbecke met deze passage bedoeld hebben?

Thorbecke was een historicist, maar dan wel een zeer bijzondere, want voor de ontwikkeling van de staat als zedelijke orde beriep hij zich op de toekomst, en niet op het verleden (zoals de historische rechtsschool). Thorbeckes twee jeugdgeschriften zijn zeer abstract geschreven, maar Kossmann heeft de sleutel gevonden. In *Ueber das Wesen und den Organischen Charakter der Geschichte* betoogde Thorbecke dat een organische ontwikkeling diachronie, maar ook synchronie veronderstelt en deze laatste bepaalt het organisch karakter van een historische periode ¹³. De geschiedenis wordt gekenmerkt door de opeenvolging van periodes, die elk hun eigen principes van opbouw hebben.

Dieses ist demnach auch das wahre historische Bestehn einer Zeit, dass sie mit einem wesentlich von dem vorigen verschiednen Leben, welches mit dem Vergangenen in thätiger Gemeinschaft und Wechselverkehr ist, in das Daseyn tritt ¹⁴.

Het ging er dus om deze principes in de eigen tijd te vinden en af te leiden uit de jongste geschiedenis. Thorbeckes keus voor de studie van de Franse revolutie was dan ook niet toevallig, want volgens hem was met de Franse revolutie een nieuwe

12 Brief aan zijn ouders, Göttingen 22-1-1824, in: Brandt-van der Veen, *Thorbecke-archief*, II, 275; Ritgen vroeg zich in een brief aan Thorbecke bezorgd af 'Sollte Dir aber dieser Aufsatz nicht bei Eichhorns Lebzeiten schaden?', brief 27-1-24, *ibidem*.

13 E. H. Kossmann, 'Thorbecke en het historisme', *Mededelingen Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen, afdeling letteren*, n. r. XLV, ii (1982) 12.

14 Thorbecke, *Ueber das Wesen*, 39.

periode in de geschiedenis begonnen. De Gentse hoogleraar leerde zijn studenten:

De voortwerkende kracht der fr. omwenteling is zoo sterk dat zelfs de staatslieden, welke de beginselen, die als vrucht der grote gebeurtenis is beschouwd trachten tegen te gaan, zulks doen in eenen geest welke eerst met de omwenteling is opgekomen en met wapenen van haar ontleend¹⁵.

Deze les trachtte Thorbecke zelf ten tijde van de Belgische afscheiding in praktijk te brengen door in meerdere brochures te betogen dat men de revolutionaire krachten moest zien aan te wenden tot hervorming van het koninkrijk.

Thorbecke pleitte in 1830 en 1831 voor het behoud van de eenheidsstaat tussen België en Nederland als waakhond tegen Frankrijk. Met dat pleidooi voor het handhaven van het politieke evenwicht in Europa vond hij medestanders in de kring rond de koning. Maar er zijn aanwijzingen, met name in zijn brieven aan Groen van Prinsterer, dat hij verder wenste te gaan en pleitte voor een eenheidsstaat met een centraal en krachtig binnenlands bestuur. Met dit standpunt stond hij alleen in België en in Nederland. Het Verenigd Koninkrijk was zijn visioen van een organische staat en nog in 1847 betreurde hij tegenover Michelet de scheiding¹⁶.

In de voorrede tot de *Aanteekening* in 1839 slaat hij de andere toon van een Hollands patriottisme aan:

De Grondwet mag niet een loutere vorm, zij moet eene nationale kracht wezen. En hoeveel reden wij hebben om die te vestigen, toont iedere blik, dien wij werpen op Frankrijk¹⁷.

Het noemen van Frankrijk is nog een reminiscentie aan zijn pleidooi uit 1830, maar het middel is anders geworden. Niet de staat als machtsfactor naar buiten, maar de innerlijke kracht van de staat, bevorderd en uitgebuit door zijn constitutie kreeg voor hem prioriteit. Hij, die in 1830 vreesde dat 'met de scheiding van België, Nederland's onafhankelijkheid ook in Holland ten val [zou] neigen'¹⁸, keek aan het eind van zijn leven met enige warmte naar zijn vaderland: 'Een klein, nijver, niet heerszuchtig volk moeten en kunnen wij, onder een monarchisch-constitutioneel Bewind, het vrijste volk ter wereld zijn'. Zijn 'verhollandisering' is Thorbecke in

15 ARA, Thorbecke 149, college anno 1827.

16 E. H. Kossmann, 'Ts het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 'wakker geschud?', *De negentiende eeuw*, V (1981) iv, 183; Brief aan Groen, Leiden 13-2-1831, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, I, 112; Thorbecke aan Michelet, zie J. C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Haarlem, 1978)44-45.

17 *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam, 1839) viii.

18 [J. R. Thorbecke], *Een woord in het belang van Europa bij het voorstel der scheiding tussen België en Holland* (Leiden, 1830) 40.

zekere zin opgedrongen door de omstandigheden. De ironie van het lot wil dat de Belgische Afscheiding bepalend werd voor Thorbeckes toekomst als staatsman 19.

Thorbecke en zijn tijdgenoten

Thorbecke was van huis uit geen liberaal, hij werd het. Met zijn rede 'Over het hedendaagsch staatsburgerschap', gehouden in 1844 heeft hij politiek kleur bekend. Een half jaar later vinden we zijn naam onder het voorstel der Negenmannen, en zoals bekend schreef hij dit voorstel tot grondwetsherziening. In de beide drukken van zijn *Aanteekening* beperkte hij zich tot een kritisch commentaar op de bestaande grondwet. Thorbecke bleef zeer lang in de rol van adviseur en commentator. En nog in de tweede druk van het tweede deel der *Aanteekening*, dat wil zeggen in 1843, had hij zich niet onvoorwaardelijk voor rechtstreekse verkiezingen uitgesproken. Waardoor is dit vrij plotselinge politieke engagement te verklaren? Het zou kunnen zijn dat Thorbecke in 1843 of 1844 onder invloed van een bepaalde gebeurtenis of medestander plotseling het besluit heeft genomen zich te committeren. Hiervoor bestaan tot op heden geen aanwijzingen²⁰. Wij zullen ons dus bepalen tot de studie van die factoren, die geleidelijk op de rijping van zijn constitutionele denkbeelden hebben ingewerkt en dus indirect zijn besluit hebben bepaald.

Colenbrander schreef in 1936, dat Thorbecke uiteindelijk koos voor rechtstreekse verkiezingen in het besef, dat 'de andere hervormingen, die ook hij verlangde, met eene vertegenwoordiging, gekozen als de bestaande, niet te verkrijgen waren'²¹. Zijn verklaring voor Thorbeckes bekering tot dit standpunt vindt een zeker aanknopingspunt in de bronnen. Thorbecke schreef in 1840 in het *Algemeen Handelsblad* :

Intusschen zorge onze 2de Kamer, dat zij door hare eigene handelswijze het verlangen naar een gansch nieuw verkiezingsstelsel niet zóó algemeen make, dat de regering [n.b.] eindelijk genoodzaakt worde het oor te leenen aan de voorstanders van nieuwe en welligt zeer geslaagde proefnemingen op dat stuk²².

Neemt men echter de politieke situatie tussen 1840 en 1844 nader in beschouwing, dan brengt Colenbranders verklaring geen uitkomst. Let wel, in 1840 stelde

19 ARA, Thorbecke 656 (Aantekeningen); voor het begrip 'verhollandisering', zie J. C. Boogman, 'J. R. Thorbecke. Uitdaging en antwoord', *BMGN*, LXXXVII (1972)367.

20 In de briefwisseling van Thorbecke bewaard in het ARA is niets daaromtrent te vinden. Ook in de Luzac-collectie (eveneens ARA), waarin correspondentie naar aanleiding van het voorstel van de Negenmannen bewaard is gebleven is niets aanwezig dat hierop duidt. Eerder het tegendeel. Zo schreef Verwey Mejan in zijn brief van 6 december 1844 naar aanleiding van een voorstel van zijn hand: 'Houd mijn geklad voor u en laat het den Profes(sor) niet zien', ARA, Luzac-collectie 288, nr. 10.

21 H. T. Colenbrander, *De afscheiding van België* (Amsterdam, 1936) 166.

22 ARA, Thorbecke 592, nr. 2800, 27-10-1840.

Thorbecke voor dat de regering rechtstreekse verkiezingen als drukmiddel zou kunnen gebruiken. Maar de regering dacht er niet over om naar dit middel te grijpen. En de Kamer, of liever gezegd de Staten-Generaal? De situatie in deze jaren was gelijk aan een patstelling. Men wilde wel hervormingen, maar over de wijze en aard van deze hervormingen bestond onenigheid in de Kamer en tussen Kamer en regering. Het middel rechtstreekse verkiezingen zou alleen kunnen werken, wanneer de bestaande verhoudingen en procedures met geweld, door een revolutie als het ware, doorbroken zouden worden. Dit is wat de koning gedaan heeft in 1848²³. Niets wijst erop dat Thorbecke de rechtstreekse verkiezingen als breekijzer wilde laten gebruiken en dus moeten wij naar een andere verklaring voor zijn 'beking' zoeken.

Geloofwaardige getuigen, aldus De Bosch Kemper, hebben gezegd dat Luzac Thorbecke tot de idee van rechtstreekse verkiezingen heeft bekeerd, maar een andere verklaring is waarschijnlijker. Zelfingenomen 'zeer onder de indruk der tijdsomstandigheden en bovenal van ondervonden tegenstand of toejuicing' werd hij door de verwerping van zijn inzichten een radicale opposant²⁴. De hatelijke insinuatie, dat Thorbecke een opportunist was, is te gemakkelijk gemaakt. Maar Thorbecke heeft zeker gehandeld onder 'de indruk der tijdsomstandigheden'. Na 1840 werd hij zich scherp bewust van het feit dat hij een openbare en controversiële persoonlijkheid was geworden. Hij noteerde, waarschijnlijk onmiddellijk na de ontbinding van de Dubbele Kamer in 1840:

Ik ben door een bescheiden, bedaard, jaren lang vervolgd onderzoek voortgegaan tot het inzicht der noodzakelijkheid eener hervorming. En ik heb bij de eerste gelegenheid in dezen geest *gehandeld*. Dat heeft men mij vooral kwalijk genomen. Had ik enkel, als anderen tot dusver van verbetering d. GW. *gesproken* al had ik daarbij rechtstreekse verkiezingen aangeprezen, men had het voorbijgelaten en mij vergeven^{25?}

Thorbecke werd sterk bewogen door het besef dat hij diende te handelen 'onder den vorm des tijds'. Trouwens ook anderen hebben hem aangeprezen dat voor hem een rol van nationaal belang was weggelegd. Niemand minder dan de graaf Van der Duyn van Maasdam spoorde de scheidende rector in 1841 aan 'niet te rusten, maar voort te gaan, want het land, voor zijn toekomst, rekent op hem'²⁶. In een aantekening, zo

23 I. J. Brugmans, *Thorbecke* (Haarlem, 1932) 89. Doordat de koning buiten zijn ministers om handelde.

24 J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 478-479; zie ook *Letterkundige Aanteekeningen*, I, 123.

25 ARA, Thorbecke 646 (Aanteekeningen); zie ook een tweetal aantekeningen, waaruit blijkt dat Thorbecke zich bewust was van de indruk die zijn persoonlijkheid maakte, *ibidem* (over de tijd die hij oproept, rondom 1845) 647 (over de Thorbeckophobie tijdens zijn eerste ministerie).

26 W. Verkade, *Overzicht der staatkundigen denkbelden van Johan Rudolph Thorbecke, 1789-1872* (Arnhem, 1935) 435.

te zien uit de jaren vijftig, noteerde Thorbecke: 1813 was de 'wedergeboorte onzer onafhankelijkheid', 1848 de 'wedergeboorte onzer innerlijke kracht' ²⁷. Dit werd neergeschreven in het besef, dat hijzelf een nationale rol had gespeeld bij het her vinden van die kracht.

Maar wat betekent nationaal in dit verband? Boogman heeft staande gehouden dat Thorbecke de vertegenwoordiger was van een liberalisme dat 'in menig opzicht beschouwd [kan] worden als een emancipatiebeweging van de buitengewesten tegenover het nog steeds toonaangevende Holland met zijn machtige, commerciële en financiële belangengroepen' ²⁸. Luzac en Thorbecke hebben beiden adhesiebetuigingen aan de Negenmannen bewaard. De aantallen in beide collecties verschillen, maar stemmen naar teneur overeen ²⁹.

	<i>Thorbecke</i>	<i>Luzac</i>
Groningen	1026	1172
Gelderland	1150	1030
Zuid-Holland	1041	1017
Den Haag	2	-
Zeeland	609	664
Noord-Holland	835	502
Amsterdam	775	-
Friesland	239	353
Noord-Brabant	166	282
Overijssel	257	241
Limburg	57	57
Drenthe	37	37
Utrecht	92	3

Blijkt daaruit een duidelijke aanhang voor de Negenmannen in de buitengewester? Neen, althans niet zondermeer. Weliswaar scoren Groningen en Gelderland hoog, maar Friesland, Limburg en Brabant laag, terwijl ook Noord- en Zuid-Holland redelijke aantallen leveren. Bovendien is emancipatie niet een te stellig woord? Werd de burgerij van de randprovincies onderdrukt of achtergesteld?

Deze tegenwerping klemmt des te meer, wanneer we de bekende stelling van De Wit in beschouwing nemen, die van Thorbecke een exponent der democraten maakt, die zich in de jaren veertig teweerging stellen tegen de aristocraten. Thorbeckes map

27 ARA, Thorbecke 651, p. 34 (gepagineerde aantekeningen).

28 Boogman, *Rondom 1848*, 30.

29 ARA, Thorbecke 194 (map met adhesiebetuigingen) en *ibidem*, Luzac-collectie aangehaald door J. H. von Santen, 'De Amstelsociëteit. Liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851, in: W. W. Mijnhardt, ed., *Figuren en figuraties* (Groningen, 1979) 145.

met adhesiebetuigingen lijkt De Wit in het gelijk te stellen. Zijn Amsterdamse correspondent merkte bij de resultaten van zijn stad op, dat noch de geldadel noch de 'echte aristocraten' (dat wil zeggen de oude regenten) hadden getekend. De laatsten zijn 'noch voor het volk noch voor de Regeering. Zij acht zich boven beiden'. De ondertekenaars komen uit de deftige handelsstand³⁰. Maar bij enig nadenken verliest dit bewijs aan kracht. Waren de tegenstellingen tussen de gezeten burgerij en de regenten zo groot, dat wij kunnen stellen dat de eerste groep louter hervormingsgezinden en de laatsten alleen maar behoudzuchtigen leverden? Met name in de stedelijke raden, Thorbecke schreef het zelf, hadden de gevestigde families een min of meer geprivilegeerde positie. Maar de weerstand daartegen was niet zo groot en algemeen, dat men kan spreken van 'emancipatie der burgerij'. Het komt mij voor dat de stemming van hervormingsgezindheid, die zich in de jaren veertig van velen meester maakte, veeleer voortkwam uit de behoefte aan een nieuw nationaal elan. Hoe voorzichtig men moet zijn met een zogenaamd sociologische verklaring van een politiek proces bewijst de brief van de oudstudent Quarles van Ufford aan Thorbecke in 1848:

Vroeger was de naam Thorbeckiaan eene reden van uitsluiting van posten, waarop ik met velen uwer vroegere discipelen steeds trotsch was: mogen wij niet hopen dat die naam in 't vervolg eerder eene reden van aanbeveling zal zijn 31.

Quarles van Ufford kan moeilijk gezien worden als een man die de emancipatie van zijn klasse nastreefde en we vinden meer dubbele en/of adellijke namen onder de leerlingen, die Thorbecke protegeerde. Thorbecke is mijns inziens gedreven geweest door dit nationaal elan, hetwelk zich bij hem uit in de retoriek van de wedergeboorte onzer innerlijke kracht. Hieraan heeft hij zijn charisma ontleend.

Van de tijdgenoten met wie Thorbecke in deze tijd nauwe betrekkingen onderhield komen de 'bondgenoten', dat wil zeggen de Negenmannen op de eerste plaats. Zij hebben, voor zover bekend, Thorbecke niet beïnvloed, maar waarom hebben zij zich het gezag van de Leidse hoogleraar laten welgevalen? Met Luzac verkeerde Thorbecke op voet van vriendschap en ook met Anemaet en Storm was het contact bijzonder hartelijk. Een man als De Kempnaer hield meer afstand. Toch schreef De

30 ARA, Thorbecke, 194; zie De Wit, *Thorbecke*. Voor hem is Thorbecke een afstammeling van de patriotten. Hiervoor is geen spoor van bewijs. Om reden dat de *Historische Schetsen*, Thorbeckes moeizame worsteling verraden is het onaanvaardbaar zijn daarin uitgesproken sympathie van de patriotten als bewijs aan te voeren voor de stelling dat hij deze sympathie altijd gehad heeft. De Wit is het slachtoffer van Thorbeckes retoriek geworden. De stelling van Verkade, dat Thorbecke zijn denkbeelden geput heeft uit een Oostnederlands patriottisme komt niet verder dan de inleiding tot zijn overigens informatieve boek, zie W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen, 1974).

31 ARA, Thorbecke 56, brief van 29-3-1848, Den Haag.

Kempenaer in 1845, na vernomen te hebben, dat Thorbecke niet herkozen was:

Ik gloei van verontwaardiging op het berigt, dat uw Hg. niet is herkozen... voor ons, die zoo gaarne uwe leiding volgden, voor ons, die dagelijks zooveel van uw Hg. leerden, en voor het Vaderland, dat uw Hg. zoo oprecht diende, is het een onberekenbaar verlies^{32?}

Waarom heeft ook De Kempenaer Thorbeckes leiderschap zo onvoorwaardelijk aanvaard? De vraag is gerechtvaardigd, omdat het hier een bondgenootschap betrof van mensen, die politiek niet hetzelfde dachten. Na 1848 bevinden de meesten der Negenmannen zich onder Thorbeckes politieke tegenstanders. Over sommigen van hen had Thorbecke al in de jaren dertig een negatief oordeel gegeven. Het betrof Luzac, Van Dam van Isselt en Donker Curtius (geen Negenman, wel lid van de grondwetscommissie van 1848). En de broosheid van het bondgenootschap bleek in 1848, toen Thorbecke buiten het ministerie werd gelaten, dat de grondwetsherziening in de Kamer moest verdedigen. Thorbecke sprak in zijn 'Dagverhaal' van 'inderdaad onbekwame, jaloersche, kuipzieke, zwakke en valsche menschen'³³. Zijn oordeel was even ongeremd als onredelijk, maar het geeft wel aan hoe hij over zijn bondgenoten dacht.

Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. Wat de bondgenoten van hem verwachtten is misschien het best beschreven in een brief van de graaf Van Rechteren aan zijn adres:

Bij mij bestaat de Vaste overtuiging dat het land eenen wissen ondergang tegemoet gaat indien niet eene wezentlijk constitutioneele regeering en een vereenvoudigd staatsbestuur tot stand komt³⁴.

Dat was zijn wens, maar hoe kreeg men het concept voor een dergelijke constitutionele regering? Thorbecke was in 1843 zover dat hij dit concept kon leveren. In 1866, terugkijkend op zijn leven, schreef hij: 'Het was mijne taak, de stichter van een *stelsel* van liberale regering, in wetgeving en bestuur, te zijn'³⁵. Dit betekende voor Thorbecke dat hij de programmapunten van de groeiende oppositie tegen de bestaande grondwet samen moest zien te brengen in één organisch verband. In feite is de tijd tussen 1839 en 1844 voor hem een periode van moeizame worsteling geweest om het concept te vinden dat beantwoordde aan de organische behoeften van het tijdvak, dat met de Franse revolutie was begonnen. De

32 *Ibidem* 53, brief van 4-7-1845, Leiden.

33 W. Thorbecke, ed., 'Dagverhaal van Thorbecke', *De Gids*, LXVII (1903) i, 486. Thorbecke heeft Luzac altijd een politiek onbenul gevonden, ook in tijden dat zij zeer bevriend waren, zie bijvoorbeeld ARA, Thorbecke 646 en 649 (Aantekeningen).

34 *Ibidem* 51, brief van 4-3-1843.

35 *Ibidem* 646 (Aantekeningen).

factoren die van buitenaf op Thorbecke hebben ingewerkt zijn niet zonder belang geweest. Maar gegeven Thorbeckes uitgangspunt moest deze intellectuele strijd, deze strijd als jurist, eerst gestreden zijn, voordat er sprake kon zijn van een politiek engagement.

In zijn *Narede* heeft Thorbecke zijn stelsel omschreven met het beroemd geworden citaat:

Moest ik hare hoofdtrekken aanduiden, ik zou noemen: Zelfstandigheid der monarchische regering met onbeperkte, parlementaire verantwoordelijkheid der Ministers; Vrijgekozen Volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers; de algemeene wetgeving gezamenlijk met het monarchisch gezag uitoefenende, maar zonder deelneming aan de uitvoerende magt, wier werking zij... controleert: Selfgovernment van provinciën en gemeenten...³⁶.

Dit was zijn liberale stelsel en in de jaren tussen 1839 en 1844 zag Thorbecke zich voor de taak gesteld een krachtig centraal gezag te verbinden met het initiatief der burgers en de autonomie der lagere besturen. Om te laten zien hoe hij uiteindelijk bij zijn stelsel uitkomt, maar ook om aan te tonen hoe hij geworsteld heeft voor het zover was, zal ik aandacht besteden aan de ontwikkeling van zijn denkbeelden over ministeriële verantwoordelijkheid, de autonomie der provinciën en het kiesstelsel.

Ministeriële verantwoordelijkheid

In 1830 schreef Thorbecke aan Groen dat als bezwaar tegen ministeriële verantwoordelijkheid aangevoerd kan worden een 'afscheiding des koninklijken bestuurs van het ministeriële en in het hieraan verknochte overwigt der Tweede Kamer met betrekking tot de kroon'³⁷. Dit citaat wijst erop, dat Thorbecke zich al vroeg bewust was van de risico's, die het leerstuk der ministeriële verantwoordelijkheid inhield voor zijn opvatting van een krachtig en onafhankelijk bestuur. Zijn tactiek — als men dat zo mag uitdrukken — in 1830 en nog lang daarna was om het leerstuk te bagatelliseren. Verantwoordelijkheid van een minister voor zijn bestuur sprak vanzelf en behoefde niet geregeld te worden. Nog in de eerste druk van de *Aanteekening* bespreekt hij deze kwestie niet. In de *Proeve* wijzigt hij zijn standpunt. Hij houdt het artikel over de onschendbaarheid des konings (artikel 49) gescheiden van dat over de ministeriële verantwoordelijkheid (artikel 67). Deze omschrijft hij met: 'De hoofden der ministeriële departementen zijn voor de uitvoering der grondwet en andere wetten, zooverre die van de kroon afhangt, verantwoor-

36 'Narede', *Parlementaire Redevoeringen*, VI (Deventer, 1870) xii-xiii.

37 Brief aan Groen, Leiden 17-11-1830, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 1,37.

delijk'³⁸. Hiermee deed Thorbecke een stap in de richting van de oppositie tegen de regering. Toen van de zijde van de koning een voorstel kwam kon dit bij hem geen genade vinden. Een slordig geredigeerd artikel, waarin een minister niet verantwoordelijk is voor nalatigheid op het punt van uitvoering of handhaving, is Thorbeckes commentaar. Overigens bleef hij de ruime toepassing van de ministeriële verantwoordelijkheid volgens Engels model verwerpen, waarbij een kabinet, dat naar het oordeel van de meerderheid van het Lagerhuis niet in het belang van het land handelt, naar huis kan worden gestuurd³⁹. Een dergelijke vage formule paste niet in ons stelsel. Thorbecke ging, zeker van zijn zaak, zelfs een stap verder. Een geschreven constitutie 'zou ook in Engeland ten gevolge hebben dat die verantwoordelijkheid binnen ware grenzen werd gesloten'⁴⁰. In deze woorden is een profetie vervat, die geenszins is uitgekomen. Ook in het raam van onze grondwet is de ministeriële verantwoordelijkheid gaan functioneren als middel om een minister weg te stemmen. Zelfs in 1844 gaf Thorbecke geen krimp. Pas de grondwet van 1848 bracht het gecombineerde artikel: De persoon van de koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk⁴¹.

Men zou uit mijn verhandeling kunnen afleiden, dat Thorbecke zich het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid heeft laten opdringen. Dit is echter niet het geval geweest. Dat een minister verantwoordelijk is voor de wettigheid van zijn bestuur heeft hij altijd een groot goed gevonden. Maar oorspronkelijk zag hij niet de noodzaak dit *expressis verbis* in de grondwet te regelen. In 1860 schreef hij, dat Falck, die in de jaren twintig de politiek van de koning tegen de Belgen tegen beter weten bleef steunen, zijn ontslag had moeten nemen. Maar

Zelfs onze eerste mannen hielden ministeriële verantwoordelijkheid en de daaruit voortvloeiende pligten niet voor een algemeen beginsel van politieke zedelijkheid, maar voor eene staatkundige uitvinding... strijdig met onze zeden en gewoonten.

Tot deze mannen behoorde oorspronkelijk overigens ook de Gentse en later Leidse hoogleraar. Ook voor Thorbecke gold: 'Het geweten der ministeriële verantwoorde-

38 *Proeve van herziening der grondwet volgens de aanteekening* (Leiden, 1840) 26. In het overeenkomstig art. 76 van de grondwet van vóór 1840 werd de ministers opgelegd een eed van getrouwheid aan de grondwet te zweren.

39 *Algemeen Handelsblad*, 12-11-1839, nr. 2502 (ARA, Thorbecke 567): 'of een minister in het belang van het Rijk handelt, is eenen onbepaalde vraag en het antwoord eene zaak van individuele overtuiging, tenzij de wet zegge wat dat belang is of vordert'.

40 *Aanteekening op de grondwet*, tweede uitgave, I (Amsterdam, 1841) 192.

41 Art. 51 van het ontwerp van 1848, zie Verkade, *Overzicht*, bijlage II, 370.

lijkheid was nog niet ontwaakt'. Deze mening had hij reeds in 1840⁴². Zijn bekering hield echter niet in, dat hij het ter verantwoording roepen van een minister door de Tweede Kamer in het algemeen een passend middel vond om de minister tot aftreden te dwingen. Integendeel:

De zedelijke kracht der ministeriële verantwoordelijkheid ligt niet hierin, dat de Minister zich aansprakelijk stelle, maar in de zekerheid dat hij, een eerlijk, bekwaam, alleen door het algemeen belang geleid man, *zelfstandig*, uit eigen overtuiging hebbe gehandeld⁴³.

Waarom heeft Thorbecke de onafhankelijkheid van de kroon zo sterk geaccentueerd? Gedeeltelijk, omdat hij de koning een zelfstandiger rol toedacht dan de na zijn tijd gevormde constitutionele praktijk. In aantekeningen stammend uit de jaren 1866-1870 (dus uit de tijd van de grote constitutionele crisis rondom de benoeming van gouverneur-generaal Meijer en de Luxemburgse crisis) vinden we deze opmerking van zijn hand:

Le Roi règne et ne gouverne pas is geen juist woord. De koning bestuurt en regeert wel degelijk, maar in samenwerking met zijn ministers, die verantwoordelijk zijn⁴⁴.

Dit betekent natuurlijk niet, dat Thorbecke wenste dat de koning regeerde en de ministers zijn aanwijzingen slechts uitvoerden. Alberts heeft indertijd gewezen op het constitutionele belang van het reglement van de raad van ministers, dat tijdens Thorbeckes eerste ministerie werd vastgesteld. Dit maakte van de ministerraad een

42 'Anton Reinhard Falck', *Historische Schetsen*, 186-187, en Brief van Thorbecke aan H. Box, 16-5-1840, ARA, Thorbecke 48. Uit deze brief citeert Thorbecke rijkelijk in een artikel ('Verantwoordelijkheid des ministers') in het *Algemeen Handelsblad*, 26 mei 1840, nr. 2669 (zie ARA, Thorbecke 586, in de kantlijn: 'Uit een brief aan den Heer B.'). Zie ook zijn 'Onverantwoordelijkheid van de koning', *Regtsgeleerd Bijblad*, III (1841) 97-100. Bij de overdruk bewaard in het Thorbeckearchief (ARA, Thorbecke 601) zijn ook kladaantekeningen van Thorbecke aanwezig, waaruit blijkt dat hij de onverantwoordelijkheid des konings (als instituut, niet als persoon) wel degelijk als een pendant ziet van de verantwoordelijkheid des ministers. Toch legt hij zich niet vast op de formule van 1848, namelijk van de Belgische grondwet.

43 Verkade, *Overzicht*, 84, parlementaire redevoering 23-11-1854.

44 ARA, Thorbecke 648 (Aantekeningen); zie J. A. Bornewasser, 'Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848', in: G. A. M. Beekelaar, ed., *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1975) 453-480. Hij wijst erop, dat ook na 1848 de staatsrechtelijke strekking van dit leerstuk onduidelijk bleef, maar dat deze toch al tenderde sinds 1840 (!) naar de politieke praktijk, zoals wij die nu kennen. Thorbecke met zijn pertinente opvatting over de functie van ministeriële verantwoordelijkheid, roeide tegen de stroom in.

college dat besluiten kon nemen, en sloot in feite controle van de koning op de dagelijkse gang van zaken op de departementen uit⁴⁵. Het ging Thorbecke niet om de politieke zelfstandigheid van de koning, maar om die van zijn ministers. Thorbecke heeft, naar ik vermoed in de jaren vijftig, een artikel over de positie van de koning willen schrijven. Verder dan een enkele aantekening is hij niet gekomen. Hij noteerde daarbij:

De koning moet als een stuurman met zeer onderscheiden winden zeilen, zonder als deze, altoos koers te kunnen houden of daar, waar hij zich voorstelde, aan te komen⁴⁶.

De koning is het constante element, dat vastigheid moet geven aan het gezag der regering. De koninklijke onschendbaarheid is als een schild, dat de zelfstandigheid garandeert van de ministers tegenover de Staten-Generaal.

Deze nadruk op een sterk staatsgezag werd door velen vreemd, 'Duitsch' gevonden. Tegenover deze critici moeten zij worden gesteld, die meegesleept werden door het zedelijk elan dat Thorbeckes staatkundige opvattingen uitstraalden. Intussen schiep zijn voorkeur voor de sterke staat een probleem. Hoe was deze te rijmen met de autonomie der delen? Thorbecke heeft met dit probleem het meest geworsteld.

Provinciale autonomie

In de Dubbele Kamer van 1840 heeft Thorbecke zich verzet tegen het voorstel om de provincie Holland in twee gedeelten te splitsen. Cantillon heeft aangetoond, dat zijn verzet voortkwam uit de kennelijke opvatting, dat het voorstel de zelfstandigheid der provincies aantastte⁴⁷. De splitsing, zo betoogde Thorbecke in 1840, was *niet noodzakelijk*. Cantillon zet uiteen wat Thorbecke met dat laatste woord bedoelde. Volgens zijn uitleg van de grondwet van 1815 had de kroon wel het recht van toezicht op het provinciaal bestuur, maar het initiatief tot het nemen van maatregelen op provinciaal niveau kwam toe aan het provinciaal bestuur. Het voorstel tot splitsing verstoorde deze staatsrechtelijke relatie tussen kroon en provincies. Temeer daar de regering de bedoeling had de provincies te veranderen in departemen-

45 A. Alberts, *Baud en Thorbecke, 1847-1851* (Utrecht, 1939); zie G. J. Hooykaas, 'Het reglement van de Raad van ministers van 1850. Beschouwingen en bescheiden over "Thorbecke's eigenlijke revolutie"', in: Mijnhardt, *Figuren en figuren*, 169-193, die de toedracht rondom dit reglement definitief heeft vastgesteld.

46 ARA, Thorbecke 643 (Aantekeningen).

47 E. Cantillon, 'Thorbecke en de grondwetsherziening van 1840', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Vin, achtste reeks (1941) ii, 211-273. (Twee eerdere artikelen over dit onderwerp, *ibidem*, (1940) i, 23-65 en 161-197). Er had nog een artikel moeten volgen, dat niet is verschenen. Cantillon kondigde aan, daarin het verband tussen kiesstelsel en provinciale autonomie te zullen onderzoeken.

ten naar Frans model, dat wil zeggen louter uitvoerende organen van het centraal gezag. In 1840 hechtte Thorbecke grote waarde aan een zodanige opbouw van de staat, dat de provincies zouden fungeren als voorbereidende organen voor de staatkunde op centraal niveau. *Niet noodzakelijk* betekende, dat de splitsing niet in het belang was van Holland, als wezenlijk bestanddeel van de staat in zijn organische opbouw. Door de provincies op te sommen gaf de grondwet een waarborg voor de zelfstandigheid der provincies.

In 1844 blijkt Thorbecke van gedachten veranderd te zijn. In de memorie van toelichting bij het grondwetsvoorstel der Negenmannen schrijft hij, dat de opsomming der provincies niet in de grondwet moet worden vastgelegd, maar dat deze bij wet kan worden geregeld, daar vastlegging van het aantal provincies in de grondwet een belemmering voor veranderingen vormt⁴⁸. Er is nog een voorbeeld — op zich niet zo belangrijk, maar wel tekenend — dat Thorbecke tussen 1840 en 1844 ten aanzien van de provincies van gedachten veranderd is. Het gaat om de bepaling in de grondwet van 1815, die de inhuldiging van de koning ook door de Provinciale Staten gebod. Deze is, schrijft Thorbecke, in de eerste en tweede druk van zijn *Aanteekening* 'niet ongepast'.

Karakteristiek voor ons Land, hangt zij samen met het denkbeeld, om aan de provinciale Vertegenwoordiging een eigen bestaan, onderscheiden van de Algemeene Vertegenwoordiging, te verzekeren⁴⁹.

In 1844 wordt de zin van deze inhuldiging apodictisch ontkend.

De schriftelijke verklaring der provinciale Staten schijnt niet enkel nutteloos vormenspel, maar ook door de algemeene, of voor allen gedane huldiging, namens het volk der Nederlanden, in art. 53 uitgesloten⁵⁰.

De reden van Thorbeckes koerswending is dat hij intussen gekozen had voor directe verkiezingen. Maar waarom hield hij niet vast aan de getrapte verkiezingen, indien hij zo gesteld was op provinciale autonomie?

Alvorens op dit punt in te gaan zal aandacht worden besteed aan een voorafgaand punt. Thorbecke heeft oorspronkelijk de bedoeling gehad de grondwet bij te stellen in de zin van 1815. Zo heeft hij zijn *Proeve* geredigeerd. Deze bedoeling houdt op zich een uitgesproken visie in, want de grondwet was tot stand gekomen — Thorbecke erkende dit zelf — als compromis van onderscheiden standpunten.

48 Cantillon, 'Thorbecke', 232. Een ander voorbeeld dat Thorbecke van mening is veranderd, is het feit, dat Thorbecke in het ontwerp van de kieswet (1850) bij het vaststellen der districten de provinciegrenzen niet eerbiedigt.

49 *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam, 1839) 59-60 (naar aanleiding van art. 55); *Aanteekening 1841*, 103 (naar aanleiding van art. 54).

50 *Handelingen over de voorstellen tot grondwetsherziening in 1845* (Den Haag, 1845) memorie van toelichting, 64.

Thorbeckes interpretatie van de grondwet in de zin van 1815 hield in, dat de provinciale autonomie de bouwsteen van het organisch staatsbestel moest worden. Deze aanpassing werd door verschillende factoren bemoeilijkt. Ten eerste was onder de regering van Willem I van provinciale autonomie bitter weinig terecht gekomen, en de waarborg daarvoor in de grondwet was handig omzeild⁵¹. De tweede handicap was nog moeilijker te overwinnen. Het kiesstelsel — een heel essentiële component in Thorbeckes visie — deugde niet. Dit ging uit van een fictie, niet van een organisch verband in de werkelijkheid.

Mijn stelling is, dat Thorbecke met de gedachte gespeeld heeft een staatsinrichting te bedenken, die een 'organische bouw van onderaf' als uitgangspunt had. De stelling blijft speculatief. Behalve de enkele aanwijzingen aangehaald in de tekst is deze nergens op te baseren. De *Brief aan een Lid der Staten van Gelderland, over de Magt der Provinciale Staten uit art. 220 der Grondwet* (Leiden, 1843), zou uitkomst moeten brengen, maar pleit noch vóór, noch tegen mijn stelling. Thorbecke ging in op het probleem hoever de competentie der Staten strekte door een reglement voor polderbesturen te maken zonder tussenkomst van de centrale regering. Het voorbeeld toont aan hoe belangrijk het was dat deze competentie geregeld werd. Thorbecke was scherp in zijn kritiek op ongeoorloofd ingrijpen door de centrale regering, maar hij liet zich niet uit in algemeen staatkundige zin. Misschien had hij ook geen oplossing voor het probleem hoe een organisch stelsel van onderaf staatsrechtelijk zou moeten worden verantwoord. De oplossing die hij uiteindelijk koos voor de regeling van de autonomie is voor ons zo voor de hand liggend, dat wij moeite hebben ons in te denken, dat deze Thorbecke moeilijkheden bezorgde. Het probleem was namelijk dat de centrale regering teveel intervenueerde in de macht der Staten. Was het dan wel zo vanzelfsprekend een oplossing te kiezen die ogenschijnlijk de hand van de regering versterkte, door de provinciale autonomie af te leiden van de centrale macht? Het aanvaarden van ministeriële verantwoordelijkheid was voor hem geen grote stap; het programmapunt van rechtstreekse verkiezingen was meer een punt van zedelijke en politieke overtuiging; maar het vraagstuk van de provinciale autonomie heeft, zo komt het mij voor, Thorbecke de meeste hoofdbreken gekost, en hij heeft al zijn vernuft als jurist nodig gehad om dat probleem op te lossen.

Gaat men de twee drukken van de *Aanteekening* na dan kan men zien hoe bij Thorbecke het inzicht langzaam rijpte, dat een opbouw van onderaf niet mogelijk was. In de eerste druk merkt hij ten aanzien van de verkiezing van de Tweede Kamer

51 Artikel 132 vlg. van de grondwet van 1815 zou de stedelijke kiescolleges de mogelijkheid kunnen bieden rekening te houden met historisch gegroeide plaatselijke verschillen. De reglementen waren echter overall eensluidend, zie *Aanteekening 1839*, 185.

door de Provinciale Staten op, dat het systeem bezwaren heeft, maar men mag er aan twifelen of er een beter bestaat. In de tweede druk is hij positiever: 'In eene Staatsinrigting echter, op *gemeentelijke* politieke vrijheid, vooreerst der provinciën gebouwd, wat is daar redelijker' ⁵²? En hij haalt Tocqueville aan om de nadelen van rechtstreekse verkiezingen in de Verenigde Staten aan te tonen. In de memorie van toelichting heet het, dat de vorm van het kiesstelsel vele vragen oproept, waarop wij het antwoord niet weten. Maar het stelsel dat bestaat, heeft 'een louter willekeurigen vorm' gekregen en het enige stelsel dat overblijft is dat van directe verkiezingen ⁵³. Thorbecke neemt node afscheid van het oude stelsel, omdat blijkt dat dit niet te hervormen is. In een aantekening, die we letterlijk terugvinden in zijn *Aanteekening*, tweede druk, tweede deel, schrijft hij, dat het gaat om de vraag welk principe zal winnen, het persoonlijk of het gemeenterecht. 'Onze inrigting is een beginselloos mengsel van beide stelsels' ⁵⁴. Gemeenterecht wil zeggen dat het recht toekomt aan een corporatie, waartoe men als enkeling op grond van een bijzonder recht behoort. Gemeenterecht wil dus zeggen een standenvertegenwoordiging gekozen door deze bijzondere corporaties. Thorbeckes analyse brengt hem er toe vast te stellen dat een standenvertegenwoordiging in Nederland niet mogelijk is; deze heeft niet bestaan en kan niet bestaan. En daarmee vervalt de zin van getrapte verkiezingen. Want welke steun aan de autonomie van de provincies kunnen getrapte verkiezingen geven wanneer er geen standenvertegenwoordiging is?

Daarbij kwam, dat de regering Thorbecke in zekere zin voor een *fait accompli* stelde door geen duidelijke keus te maken voor een organische opbouw van de staat, of vanuit het geheel of vanuit de delen van de staat. Op 22 augustus 1843 schrijft Thorbecke aan Luzac:

Het feit is mijns inziens: de GW voldoet ons niet meer; tot eene herziening! durven wij niet komen; en nu zoeken wij met de letter te transigeren, dat zij ons laten doen wat zij willen, of wat, naar later, beter inzicht, de aard der zaak eischt ⁵⁵.

De zaak is dat de regering aanmoddert, en dat in de tussentijd de roep voor een gehele herziening luider wordt. Dit punt heeft Cantillon juist gezien.

Niet in zijn begrippen is er een verandering gekomen. Dat hij aan de provincie in den Staat een andere plaats inruimde, ligt hieraan, dat er een beslissende wijziging ingetreden was in de maatschappij zelf van den Staat ⁵⁶.

Tegen Thorbeckes oorspronkelijke organische oplossing pleitte, dat de provincies geen actief politiek leven hadden gekend, vóór het voorstel van de Negenmannen,

52 *Aanteekening* 1839, 107 (naar aanleiding van art. 79); *Aanteekening* 1841, 210 (naar aanleiding van art. 81).

53 *Handelingen* 1845, memorie van toelichting, 71-72.

waarbij de centrale staat uitgangspunt was, dat het vorm gaf aan actuele politieke krachten.

Eén punt dient hier nog vermeld te worden. Het is interessant, omdat het laat zien hoe Thorbeckes geest werkte. Naar aanleiding van artikel 143, dat de bescherming der godsdiensten, de zorg voor het onderwijs, de bevordering van de nijverheid etc. opdroeg aan de provincies, schreef hij in de tweede druk van het tweede deel der *Aanteekening*:

De Grondwet heeft begrepen, wat in zoovele nieuwerwetsche Staten wordt miskend, dat onderscheid en zelfbestaan der leden met onderwerping aan het stelsel van één ligchaam zeer wel verenigbaar zijn 57.

In de eerste druk ontbreekt deze opmerking. Thorbecke heeft intussen begrepen, dat de provinciale autonomie zich op een andere, maar toch organische manier binnen de krachtige eenheidsstaat laat regelen, namelijk als bestuurslaag met eigen bevoegdheden en — zo zouden we nu zeggen — met een marginale toetsing door het centrale gezag. Het accent is verlegd. Het geheel is bepalend geworden voor de levenskracht der onderdelen 58.

Directe verkiezingen en de kwestie van de volkssoevereiniteit

Het kiesstelsel vóór 1848 zat ingewikkeld in elkaar. De Tweede Kamer werd gekozen door de Provinciale Staten. Deze op hun beurt werden samengesteld uit afgevaardigden van de ridderschappen, de stedelijke besturen en de landelijke stand. Stedelijke kiezers kozen kiescolleges, die leden voor de stedelijke raad aanwezen, die voor hun leven zitting hadden. Op het platteland koos men zijn afgevaardigden districts-gewijs, maar men koos merkwaardig genoeg niet zijn eigen plaatselijke besturen. Deze werden aangewezen door de Provinciale Staten van een provincie, waarin een gemeente lag.

Het stelsel, op zich krom, was in de grondwet van 1815 krom geregeld, de

54 ARA, Thorbecke 646. Dit idee moet bij hem opgekomen zijn tussen de beide delen van zijn tweede druk, want hij verwerkt het woordelijk in het tweede deel, terwijl het door het principiële karakter van de opmerking in het eerste deel thuis-hoort, wanneer hij de samenstelling der Staten-Generaal behandelt. Nu komt het aan de orde bij de samenstelling der Staten, *Aanteekening op de grondwet*, tweede uitgave, II (Amsterdam, 1843) 20.

55 ARA, Thorbecke 51, brief aan Luzac, Leiden 22-8-1843.

56 Cantillon, 'Thorbecke', 236.

57 *Aanteekening 1843*, 77 (naar aanleiding van art. 143).

58 Het is om deze reden ook onjuist, dat Scholten meent, dat Thorbeckes Göttinger geschrift, reeds de formule levert voor wat hij het dualistisch karakter van de grondwet van 1848 noemt. Zie L. W. G. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke* (Assen, 196)21.

grondwetswijziging van 1840 maakte de situatie alleen maar erger ⁵⁹. Ik laat de technische details voor wat ze zijn en bepaal mij tot Thorbeckes commentaar op de samenstelling der Provinciale Staten in het licht van dit kiesstelsel.

Van Hogendorp, schrijft Thorbecke, wenste in zijn Schets (die een belangrijke rol gespeeld had bij het werk aan de grondwetten van 1814 en 1815 en die door Thorbecke gebruikt was als grondslag voor zijn colleges), zo nauw mogelijk aan te sluiten bij de staatsrechtelijke situatie van de Republiek. Vandaar dat hij de ridderschappen de functie van kiescolleges gaf voor de Staten. Maar, zo schrijft hij verder, de betekenis van dergelijke standencolleges kon maar beperkt zijn, want de adel was nooit een rijksstand geweest en kon hoogstens fungeren als een provinciale stand. 'De ridderschap verschijnt... als een kleine bevoorregte classe, welker grond door het algemeen niet meer wordt verstaan'. Een gesloten college zo door familieband verzwagerd heeft bovendien altijd de neiging zijn particuliere belangen boven het publiek belang te stellen. Er lijkt echter een middel om aan dit euvel tegemoet te komen. Men laat de ridderschap 'buiten haar midden kiezen' ⁶⁰.

Men ziet dat Thorbecke ondanks zijn bedenkingen een poging doet om de ridderschap te handhaven en deze een meer geëigende functie te geven in het kiesstelsel. Zo behandelde hij ook de verkiezing voor de stedelijke regering. Is zo vraagt hij zich af het kiescollege 'niet een rad te veel' ⁶¹. Wat betreft de vertegenwoordiging van de landelijke stand was zijn kritiek stilliger, maar behoedzaam. Hij pleit er voor dat de landelijke stand zijn eigen plaatselijke vertegenwoordigers kan kiezen. Misschien veronderstelt men op die manier meer politieke rijpheid dan er is. Maar 'Een goed plan van regering rigt zich niet enkel naar 't geen men heden voor oogen ziet, maar voedt op voor de toekomst' ⁶². De retoriek van de opvoedende kracht van een gezond staatsbestel — met zinnen staande als bronzen deuren — is ook hier aanwezig, maar in tegenstelling tot vijfjaar later richt deze zich op een stelsel, waarin het geheel is opgebouwd uit de onderdelen en waarin Thorbecke zijn best heeft gedaan het bestaande systeem beter te doen functioneren, vooral beter in organische zin.

Vier jaar later in de tweede druk van het tweede deel der *Aanteekening* is zijn kritiek op de samenstelling van de Provinciale Staten veel scherper. Het begrip stand toegepast op de ridderschap heeft 'eene volstrekt willekeurige betekenis'.

59 In de grondwet van 1815 werd bij artikel 6 bepaald dat het stemrecht in de steden en op het platteland geregeld zou worden bij plaatselijk reglement. Na de herziening van 1840 gaf men in artikel 6 aan (gelijk in Thorbeckes *Proeve*) dat dit stemrecht bij wet geregeld zou worden zonder dat artikel 132 vlg. waarin deze reglementen gehandhaafd werden, werd aangepast. Zie Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (Leiden, 1842) iv.

60 *Aanteekening* 1839, 175-176 (naar aanleiding van art. 129).

61 *Ibidem*, 191 (naar aanleiding van art. 132-134).

62 *Ibidem*, 192 (naar aanleiding van art. 154).

Keuze door standen is in onze hedendaagsche maatschappij eene vergissing'. Men ging af op 'het dwaallicht der legitimiteit': *dat est quia fuit*. Maar bovendien, men scheidt geen standen door een reglement. Een standenvertegenwoordiging — zelfs indien die consequent zou zijn toegepast — had geen levenskansen in onze maatschappij. 'Terwijl de Grondwet evenwel drie verschillende standen onderstelde, kreeg men, in plaats van één, drieërlei kiesregt' ⁶³.

Brugmans schrijft naar aanleiding van Thorbeckes uiteenzettingen over het kiesstelsel in zijn *Aanteekening*, tweede deel, tweede druk, 'dat hij innerlijk reeds overstag is gegaan' ⁶⁴. Daar lijkt het inderdaad op. Thorbecke constateerde met de grootste nadruk, dat een kiesstelsel, niet gebaseerd op persoonlijk bedoeld algemeen stemrecht, in ons land niet levensvatbaar is, en het eigenlijk ook nooit geweest is. Die laatste opmerking illustreert treffend dat Thorbecke langzaam naar dit inzicht is toegegroeid, want in de eerste druk denkt hij het oude systeem nog te kunnen oplappen. En ook in 1843 hield hij geen echt pleidooi voor directe verkiezingen. Thorbecke verwijlt bij de vragende vorm. Een jaar tevoren schreef hij een brochure over het kiesstelsel naar aanleiding van het wetsontwerp dat zijn vriend Schimelpenninck van der Oije indiende als minister van binnenlandse zaken. De scherpte van zijn kritiek bracht een begin van verwijdering tussen beiden. Niettemin verzuimde Thorbecke partij te kiezen voor directe verkiezingen. Vanwaar toch zijn weerzin daartegen?

We zagen, dat hij Tocqueville citeerde om zijn bezwaren tegen directe verkiezingen tot uitdrukking te brengen. Deze hielden in, dat kiezers op deze wijze kozen voor de middelmaat. In 1867 noteerde hij, dat het volk slechts door instinct geleid, niet kan regeren. Het gaat er om 'dat het nationaal verstand, het verstand der natie als één geheel of zedelijk persoon gedacht, zijne uitdrukking in de regering vinde' ⁶⁵. Voor Thorbecke had de democratie geen prioriteit. Zijn rede over het *Hedendaagse Staatsburgerschap* wordt verkeerd begrepen, wanneer men daarin een pleidooi voor een democratische toekomst ziet. Waarschijnlijk een jaar eerder vinden we deze aanteekening in zijn archief: 'Aan alle menschen in den Staat gelijke politieke regten te geven, zou de grootste ongelijkheid zijn' ⁶⁶. In zijn rede over het *Hedendaags Staatsburgerschap* is Thorbecke niet plotseling democraat geworden, maar hij heeft ingezien dat direct kiesrecht de burger kan opvoeden tot zelfstandigheid. Dit dynamische element maakte voor hem direct kiesrecht tot een organisch middel.

Daarbij komt dat hij uit de idee van volkssoevereiniteit, zo sterk verbonden met

63 *Aanteekening 1843*, 9, 19, 20 (naar aanleiding van art. 127).

64 Brugmans, *Thorbecke*, 66.

65 ARA, Thorbecke 650 (Aantekeningen).

66 *Ibidem* 646 (Aantekeningen).

direct kiesrecht, de angel getrokken had. Twee citaten tonen aan hoe Thorbeckes gedachtengang evolueerde. In de eerste druk van de *Aanteekening* schrijft hij dat volgens de staatsregelingen van 1801 en 1805 het volk een juridisch persoon was, ja de soeverein en hij gaat dan verder:

Doch wat onder onze Grondwet? Onder haar is het volk slechts wat het facto is, eene menigte van individus, begrijpende de ingezetenen van het Rijk of de bijzondere leden van het Staatsgenootschap; eene menigte, op zich zelve, zonder ander gezamenlijk publiek karakter, dan dat zij wordt gezegd vertegenwoordigd te zijn door de Statengeneraal ⁶⁷.

In de tweede druk, eerste deel wordt dit:

Doch wat onder onze Grondwet? Hier beteekent het, tegenover de Statengeneraal en den Koning gesteld, een *fait*; die menigte van individus, bijzondere leden van het Staatsgenootschap, die, te zamen de bevolking van Nederland uitmakende, wel als nationaal geheel buiten de Vertegenwoordiging aanzijn heeft; doch staatsregtelijke persoonseenheid eerst in en door de Vertegenwoordiging zelve erlangt ⁶⁸.

Uit de vergelijking van deze twee citaten blijkt, dat het volk als eenheid in de eerste druk negatief en in de tweede druk, waar deze een politiek feit geworden is, positief benaderd wordt. Het belangwekkendst is eigenlijk de laatste zin van het tweede citaat. In 1831 schreef Thorbecke aan Groen: 'Zal de stelling der volkssouvereiniteit niet weder tot de uitkomst leiden der eerste revolutie, dan moet zij tot een stelsel uitgebreid, en door alle onderafdeelingen heen organiek gemaakt worden' ⁶⁹. Thorbecke loste zijn belofte van 1831 in. Hij heeft de leer van de volkssouvereiniteit getemd. De soevereiniteit is bij koning noch volk, maar komt tot gelding in een zelfstandig functionerende volksvertegenwoordiging. Thorbecke brengt hier zijn eigen variant op wat Klüber in 1807 *staatssoevereiniteit* noemde. De soevereiniteit is opgesloten in het staatsbestel, zij behoort aan koning noch volk toe. Zij blijkt eerst door het functioneren van dit bestel ⁷⁰. Guizot maakte het onderscheid tussen de *souverainité de droit* en de *souverainité de fait*. De rechtsorde, of eigenlijk het rechtsbesef opgesloten in die orde, is soeverein. Het staatsbestel ontleent zijn feitelijke gezag (*souverainité de fait*) aan zijn betrekkelijk vermogen om de ideale rechtsorde (*souverainité de droit*) na te streven ⁷¹.

67 *Aanteekening 1839*, 104 (naar aanleiding van art. 77).

68 *Aanteekening 1841*, 205-206 (naar aanleiding van art. 79).

69 Brief aan Groen, Leiden 13-2-1831, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, I, 112.

70 Over Klüber: T. L. Schieder, 'Partikularismus und Nationalbewußtsein im Denken des Deutschen Vormärz', in: W. Conze, ed., *Staat und Gesellschaft im Deutschen Vormärz, 1815-1848* (Stuttgart, 1962) 26.

71 D. Johnson, *Guizot. Aspects of French History, 1787-1874* (Londen, 1863) 39.

Zo was in 1843 het concept gereed, dat moest dienen als fundament van een organisch liberalisme, 1844 bracht als sluitstuk directe verkiezingen en in 1848 trad het stelsel in werking. In 1871, aan het einde van zijn leven, noteerde Thorbecke met betrekking tot dit stelsel in een opmerking over de nieuwe generatie liberalen van een meer democratische en radicale snit:

Wij waren scheppende, opbouwende, organiserende, gij zijt polemiserende liberalen. Gij ziet in de vrijheid voornamelijk negatief; wij een positief organisme. Gij hebt de vrijheid der individus, ieder voor zichzelf, op het oog; wij een organisme der vrijheid⁷².

Dit is het authentieke geluid van een liberalisme gevormd in een tijdperk van restauratie met zijn nadruk op positieve en zijn afwijzing van negatieve vrijheid⁷³. Positieve vrijheid bindt het individu aan een zedelijk ideaal, dat uitdrukking geeft aan de bestemming van de mens op aarde. Wie vrijheid van belemmering nastreeft, ervaart de staat als dwang. De staat als een boven de samenleving staand orgaan wordt geconfronteerd met zeer uiteenlopende claims over de besteding van deze vrijheid. En de enige oplossing om chaos te voorkomen is om deze claims te nivelleren. Wie voor negatieve vrijheid kiest, kiest voor middelmaat. Wie vrijheid aanvaardt als verantwoordelijkheid en plicht tegenover de beschaving van en in de mensheid bekent zich tot de staat als vormende, wetgevende kracht.

Epiloog

Op 27 juni 1851 werd Thorbeckes gemeentewet in de Eerste Kamer aangenomen. Met die wet was zijn concept voor een organische staatsvorm in zijn concrete constitutionele vorm voltooid. Thorbecke was op het hoogtepunt van zijn carrière als staatsman. Nadien begon het 'gewone' regeerwerk en hoewel Thorbecke als minister een bekwaam bestuurder bleek, en als kamerlid nadrukkelijk zijn stempel drukte op uitkomst en gehalte van het parlementaire debat, bleef hij, zoals ik eerder schreef, een vreemde eend in de bijt van de Nederlandse politiek. Thorbecke beschouwde praktische kwesties vanuit een principieel standpunt, dat de meeste Nederlandse politici van zijn tijd wezensvreemd was. Duidelijk blijkt dit feit uit zijn verhouding tot jong-liberalen als Franssen van de Putte en Sam van Houten. Ik roep het citaat bij noot 72 in herinnering. En alsof hij antwoordde op dit gezegde schreef

72 ARA, Thorbecke 650 (Aantekeningen). Thorbeckes *Narede* was in het bijzonder tegen hem geschreven.

73 Zie F. L. van Holthoorn, 'Enkele opmerkingen over Mill's On Liberty', *Wijsgerig Perspectief*, XIII (1972/1973) v, 218-240. Hierin houd ik staande dat positieve vrijheid, 'de vrijheid tot', als vrijheidsbegrip verwarrend werkt. Men kan beter over positieve voorwaarden spreken, die vervuld moeten worden, alvorens negatieve vrijheid zin krijgt.

Van Houten, dat Thorbecke het staatsgezag zo hoog achtte, dat hij geen oog had voor de vrijheid van de burger. Vandaar stamde ook zijn voorkeur voor de monarchie. 'Hij wil de zelfstandigheid der kroon, teneinde eene uitgebreide werking van de ministerieëlen wil te verzekeren'⁷⁴. Hier staan de twee opvattingen van vrijheid, positieve en negatieve vrijheid, tegenover elkaar. Van Houten stoorde zich aan een staatsopvatting, die samenhangt met Thorbeckes positieve vrijheidsbegrip. Het komt mij voor, dat Van Houtens opvatting meer dan die van Thorbecke past binnen de Nederlandse politieke cultuur, waarbij de staat als middel en niet als bestemming gezien wordt. Misschien doordat Thorbecke een buitenstaander was, heeft zijn grondwet zoveel vrucht gedragen. Zijn uitzonderlijke intellectuele gaven hebben een extra element van distinctie gegeven aan onze politieke cultuur, waardoor de Nederlandse staat meer is geworden dan een handvat voor deelbelangen.

Heeft Thorbeckes organische staatsidee ons verder nog iets te zeggen? Van zijn concrete uitwerking is niet veel meer overeind gebleven dan 'het geheim van — nu weer — het Noordeinde', dat wil zeggen het zelfstandig optreden van de koning tijdens de kabinetsformatie. Ministers zijn tegenwoordig gebonden aan een regeerakkoord, kamerleden aan een partijprogramma. Met de zelfstandigheid van ministers en volksvertegenwoordigers is het met andere woorden — gezien door de bril van Thorbecke — droef gesteld. De provincies hebben hun autonomie redelijk kunnen handhaven, maar ook op dit gebied hebben objectieve ontwikkelingen ertoe bijgedragen, dat deze binnen grenzen is beperkt, die Thorbecke zonder twijfel te eng zou hebben gevonden. Algemeen stemrecht werd door hem voorspeld, maar is verwezenlijkt op voorwaarden die hem te min waren. Op dit punt heeft hij, zoals al zijn tijdgenoten, te schroomvallig gedacht. Algemeen kiesrecht heeft de werking van ons politieke stelsel eerder bevorderd dan belemmerd. Hoe men echter ook oordeelt over deze afwijkingen van zijn concept, dit punt is op zich niet meer zo vreselijk relevant. Voor die relevantie moet men terugkeren tot Thorbeckes uitgangspunt.

Het continentale liberalisme, waar Thorbecke in zijn politieke filosofie blijk van gaf, is ontstaan uit een reactie op de Franse revolutie. Op het eerste gezicht was de Franse revolutie een klassiek voorbeeld van een democratie, die in een ochlocratie (een regering door het grauw) ontaard was, maar de gevolgen van deze revolutie waren zo verregaand, dat de strekking van de leus 'vrijheid en gelijkheid' niet genegeerd kon worden. Vandaar dat de idee van de staat opnieuw doordacht moest worden. Door terug te keren tot Aristoteles heeft Hegel een consequente poging gedaan hiervoor een nieuw fundament neer te zetten. De staat werd in zijn rechtsfilosofie resultaat en uitgangspunt tegelijkertijd, zijn gezag, voortkomend uit het streven der burgers het gemenebest te dienen met hun persoonlijke inzet, was de individuele burger weer tot richtsnoer. De staat als zedelijke orde was het resultaat

⁷⁴ S. van Houten, *De staatsleer van mr. J. R. Thorbecke* (2e dr.; Haarlem, 1888) 43.

van een wisselwerking tussen burger en collectiviteit. Voor het op gang houden van deze wisselwerking was een democratische constitutie geen noodzakelijke voorwaarde. 'Zu diesem Ende kommt es nur darauf an, dass das herrsche, was in jedem Staate das Beste ist, denn dann findet die wahre Aristokratie statt' ⁷⁵. Maar er moest wel gelijkwaardigheid der staatsburgers zijn en ook toen was de democratie reeds de voor de hand liggende constitutionele vorm voor wie de Aristotelische staatsleer wilde rehabiliteren. Maar hoe kon men de armen en de ongeletterden, dat wil zeggen de meerderheid, als volwaardige burgers vertrouwen en beschouwen? Met dit dilemma hebben alle liberalen geworsteld en Thorbecke achtte het in dezelfde rede, waarin hij schreef dat het algemeen stemrecht in de staatsgeschiedenis der eeuw lag besloten, in feite onoplosbaar, doordat de rijken steeds rijker en de armen steeds armer werden, zodat de ongelijkwaardigheid der laatsten toenam ⁷⁶.

Heeft de democratie de wisselwerking tussen staat en burger bevorderd, althans in stand gehouden? Daarmee is het slecht gesteld. We zijn het slachtoffer geworden van een staat die teveel wil en te weinig kan. De feitelijke onmacht van de staat is een gevolg van de schijnbare staatsmacht. Thorbecke was voorstander van een krachtig gezag, maar een gezag, waarvan de dragers de beperking kenden. Gezag diende voor hem niet tot bevel, maar tot sturing van *reeds aanwezige* krachten. De staat, die aan de samenleving een regeling probeert op te leggen, die niet door levende krachten wordt beantwoord, smooit het zedelijk elan van de burger en verstoort de wisselwerking tussen staat en burger. Doordat wij namens de staat teveel interveniëren in het dagelijks leven heeft de staat als wetgevend orgaan zijn effectiviteit verloren. Wij maken wetten voor iedere pietluttige kwestie, maar kunnen werkelijk belangrijke zaken niet wettelijk regelen. De les van Thorbecke aan ons is, dat het wetgevend gezag weliswaar krachtig moet zijn, maar beperkt wordt door zijn effectiviteit. Hoe we die les moeten toepassen, is geen eenvoudige vraag. We zouden er goed aan doen nauwlettender de krachten te volgen, die tenderen naar een structuurverandering van onze maatschappij, opdat wij daarmee het gezag van de staat kunnen herstellen, dat deze verloren heeft. We zijn toe aan een nieuw organisch concept. Dit keer gaat het niet om de regeling van onze grondrechten, maar om regels van uitvoering en bestuur.

75 F. C. Dahlmann, *Die Politik, auf den Grund und das Maß der gegebenen Zustände zurückgeführt* (1847) (Berlijn, 1924) 185.

76 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', *Historische Schetsen*, 95. 'Temidden eener maatschappij, op gemeen regt de leden gebouwd, wordt eene onoverklimbare grens tusschen bevoegden en onbevoegden gesticht. Wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost?' De idee dat machines de arbeiders tot armen maken (ongetwijfeld ontleend aan Sismondi) had Thorbecke reeds uitgesproken in 1830: 'Verhandeling over den invloed des machines op het zamenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen', herdrukt als bijlage III, in: K. H. Boersema, *Johan Rudolph Thorbecke. Een historisch-critische studie* (Leiden, 1949).

Kunsthistorici en de geschiedenis. Een verslag van enkele ontwikkelingen

E. O. G. HAITSMAN MULIER

De tijd is voorbij dat historici bij het bestuderen van de geschiedenis van Nederland ook de veranderingen op het gebied van de kunst daarbij betrokken. Werken als *Het land van Rembrand* van Busken Huet en *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* van Huizinga worden niet meer geschreven¹. Bij de toeneming van de specialisering van het vak is deze dimensie verdwenen. Men meende dat daar het gebied van de kunsthistorici lag. Vanuit hun perspectief gezien is in de benaming van dat vak ook het woord geschiedenis opgenomen. Het kan dan worden uitgelegd als de bestudering van de ontwikkeling van het handwerk, van de veranderingen in stijl, voorstellingen, iconografie door de eeuwen heen en — niet te vergeten — van het vaststellen van de authenticiteit van het werk van kunstenaars. Daarnaast lijkt het overbodig nog te vermelden dat deze in een bepaalde tijd en omgeving leefden die invloed konden hebben op hetgeen zij voortbrachten. Zij waren mensen die in een historische constellatie te plaatsen zijn. In hoeverre hielden of houden kunsthistorici zich met dit aspect van hun vak bezig, dat ligt op een terrein waar zij de historici weer ontmoeten? In het algemeen gesproken hebben kunsthistorici veel gedaan om historische documentatie over kunstenaars bijeen te brengen. Men hoeft slechts de arbeid van Bredius na te slaan om daarvan overtuigd te raken². Het is echter de vraag of zij bij de interpretatie van werken, bij het onderzoek van beweegredenen waarom en in welke omgeving deze tot stand kwamen en bij het bekijken van het vraagstuk in hoeverre het leven van de kunstenaar door zijn eigen tijd beïnvloed werd, altijd werkelijk een historische benadering toepasten.

Vijfenvestig jaar geleden kwam dit probleem zeer duidelijk aan de orde toen de Nijmeegse historicus J. D. M. Cornelissen zich aan de interpretatie van Rembrandts politieke allegorie *De eendracht van het land* waagde. Hij verweet de grote Rembrandtkenner F. Schmidt-Degener (directeur van het Rijksmuseum) zich teveel alleen op stijlkritisch onderzoek te verlaten en te vergeten dat historisch speurwerk, en niet alleen het lezen van handboeken, de achtergrond kon opleveren voor een interpretatie. Wij kunnen de vervolgens losbrandende polemiek hier niet volgen, noch ingaan op de vraag in hoeverre Cornelissen tot een betere interpretatie van het stuk kwam, maar willen slechts enkele zinnen van Schmidt-Degener weergeven, die het toenmalige standpunt van velen over de grootste Nederlandse schilder van de zeventiende eeuw vertolkte. Men moest volgens hem naar het schilderij kijken en

1 Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noord-Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (7e dr., 2 din.; Utrecht-Antwerpen, s.a.) eerste druk 1882-1884; J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*, in: *Verzamelde werken* (9 dln.; Haarlem, 1948-1953) II, 412-507, eerste druk 1941.

2 A. Bredius, O. Hirschmann, ed., *Künstler-Inventare: Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts* (8 dln.; Den Haag, 1915-1922).